

Старо Нагоричино код Куманова

Црква Св. Георгија

Краљ Милутин је на зидовима грађевине из XI века сазидао нову цркву 1312/13. године, о чему сведочи натпис уклесан на надвратнику западног портала, и посветио је св. Георгију Тропеофоросу (Архиепископ Данило, *Животи*, 104; Тодић, *Нагоричино*, 25–26, сл. 7, цртеж 1). Црква је обнављана крајем XVI века, кад је вероватно дописано неколико нових натписа на фрескама. Не зна се кад је манастир запустео. Заштитни радови на цркви и археолошка ископавања ограниченог обима обављени су 1930–1931 (Ђ. Бошковић, *Извештај и крајке белешке са истраживања*, Старица VI, 1931, 173–176; Исти, *Архиепископски извештаји*, ГСНД XI, 1932, 215–220), а конзерваторски радови на живопису 1959, о чему није објављен извештај. О историји цркве в. Тодић, *Нагоричино*, 25–29.

Обим Милутинове цркве и, у мањој мери, њен облик зависили су од затечене грађевине. Нагоричино је почетком XIV века добило изглед уписаног крста (без западног крака), с олтарским простором, два параклиса и припратом, а цркву је изгледа са три стране опасивао отворени трем, у међувремену порушен. Над наосом се уздиже купола, ослоњена на слободне ступце на источној, и пиластре прислоњене уза зид на западној страни наоса, а изнад параклиса и угаоних травеја припрате налазе се још четири мале куполе. Припрата је уздужно подељена на три дела зидовима и стубовима. Олтарски простор је отворен према наосу и протезису, а с ђакоником повезан вратима, који је, за разлику од протезиса, одвојен од наоса пуним зидом. С друге стране, зид између припрате и наоса је у доњем делу отворен великим лучним пролазима. Вероватно стари камени иконостас је био зазидан и украшен

фреско-иконама. На цркви постоје два улаза, на западној и јужној страни. О архитектури грађевине Милутиновог доба в. Тодић, *Нагоричино*, 43–70.

Од живописа који је некада красио стару цркву XI века остала је само једна фреска на северном зиду (Ђ. Бошковић, *Архиепископски извештаји*, 219, сл. 6). Сав остали живопис је настао у Милутиново време и добро је очуван, осим у вишим деловима цркве. Изведен је у време игумана Венијамина и остале су записане две године кад су фреске извођене: 1316/17. на хитону светог ратника у пролазу између наоса и припрате (пored потписа сликара) и 1317/18. у лунети над улазом и на западном зиду припрате. Судећи по овим натписима, Нагоричино је живописано 1316–1318. године (Тодић, *Нагоричино*, 26–27, цртеж 2, 26). С обзиром на величину цркве и на то да се сви натписи налазе у најнижој зони њеног западног дела, треба допустити да се с извођењем фресака започело бар годину дана раније, дакле 1315. и да су оне завршене до краја 1317, тј. 6825/6826. године (Суботић – Тодоровић, *Свјетли Прохор Пчињски*, 136).

Сликари су били Михаило и Евтихије, а сигурно су имали и сараднике. Потписали су се два пута: Михаило на штиту светог ратника на северном зиду наоса и обојица на хитону св. Теодора Тирона(?), између наоса и припрате.

Натписи на фрескама су претежно грчки, али има и српских, па и мешања једног и другог језика у истом натпису (објављени су у два маха: П. Ј. Поповић – В. Р. Петковић, *Старо Нагоричино – Псача – Каленић*, Београд 1933, 3–16 и, потпуније, Тодић, *Нагоричино*, 71–87).

Распоред очуваних фресака

Олтарски ѱросѱор

У врху апсиде је насликана Богородица на престолу с Христом у крилу, и с обе стране им се приклањају арханђели Гаврило и Михаило. Испод њих су попрсја чеоно окренутих архијереја: Мелетија, Никифора, Софронија, Аверкија, Силвестра Римског, Методија Цариградског, Климента Анкирског, Иполита, Митрофана, Методија Патарског и Генадија. У нижем појасу је Причешће апостола хлебом и вином, а затим још један ред чеоних архијереја у попрсју: Атика, Анатолија, Јевсевија, Дијадоба, Јувеналија, Јевстатија Антиохијског, Александра Александријског, Никифора Цариградског, Мелетија Антиохијског, Јеротеја, Федима, Антипатра, Паладија и Модеста. У приземној зони се налази Служба свете литургије, у којој учествују с развијеним свицима св. Григорије Ниски, на чијем је свитку Молитва верних прва, св. Никола с молитвом Узношења, св. Григорије Богослов са свитком, на којем је почетак Херувимске песме, св. Јован Златоуст с почетком молитве Предложења, св. Атанасије Велики, на чијем је свитку молитва Првог антифона, св. Кирил Александријски, који у рукама има свитак с читањем из диптиха над престолом и св. Јован Милостиви, на чијем је свитку исписан почетак молитве Трећег антифона. У апсидалном прозору је насликан и расцветали крст.

На испуштеном луку пред апсидом, на његовој доњој страни, налазе се око крста медаљони с попрсјима архијереја, тројице с уништеним именима, затим св. Јуде рођака Христовог, Василија и Јевстратија Антиохијског.

На своду травеја испред апсиде било је Вазнесење Христово, а на зидовима сцене везане за литургијска читања, на јужном: Исцељење Петрове таште, једно оштећено Христово чудо, Исцељење слепог и на северном: Парабола о митару и фарисеју и још две оштећене представе. У нижем појасу су слике васкрсних јеванђеља, на јужном зиду: Христово јављање мироносицама, Мироносице на Христовом гробу и „Не дотичи ме се”, а на северном: Неверовање Томино, Христос говори с Петром после трећег јављања и Христово опраштање од апостола на Елеонској гори. У зони испод су приказани догађаји везани за Страсна јеванђеља, на јужном зиду: Тајна вечера и Прање ногу, а на северном: Скидање с крста и Полагање у гроб. Појас попрсја садржи ликове: св. Григорија Двојеслова, Григорија Акрагантског, Григорија Јерменског, Кипријана, Вавиле, Лава Римског, Лукијана, Ахилија(?), Јев-

статија Солунског и Нифона. У приземној зони преовлађују архијереји у Служби свете литургије, на јужном зиду св. Игњатије са свитком, на којем је почетак молитве Другог антифона, затим је насликан св. Петар Александријски у попрсју и чеоно, а у наставку опет учесници ове композиције: св. Дионисије Ареопagit с почетком молитве Усредног мољења на свитку и св. Григорије Чудотворац с молитвом Входа. На северном зиду је св. Елефтерије и у пролазу према протезису, испод двоструког крста у кругу, св. Патасије и Власије, а ниже свети ђакони Евпл и Стефан.

На полеђини иконостаса, на страни окренутог олтару, насликана су два расцветала крста са скраћеницама $\tilde{\text{E}} \tilde{\text{N}} \tilde{\text{B}} \tilde{\text{K}}$ и $\tilde{\text{T}}\tilde{\text{C}} \tilde{\text{X}}\tilde{\text{C}} \tilde{\text{Y}}\tilde{\text{C}} \tilde{\text{O}}\tilde{\text{Y}}$.

Проѱезис (Богородичин ѱараклис)

У калоти куполе је попрсје јеванђелисте Јована, а у тамбуру фигуре петорице архијереја.

На зидовима су сцене Богородичиног циклуса: у највишој зони Одбијање дарова (источни зид), Повратак Јоакима и Ане из храма и Рођење Богородице (јужни зид), Благовести Ани и Благовести Јоакиму (на северном зиду); у нижем појасу: Захарија предаје Богородицу Јосифу (на источном), Благовести на бунару, Јосифови прекори и Богородица пије воду изобличења (на јужном), Миловање Богородице, Благослов три јереја и Захаријина молитва пред штаповима просилаца (на северном зиду).

У зони чеоно окренутих архијереја на источном зиду су св. Силван, Евлогије и Флавијан; на јужном Козма, Мартин, Нирса и на северном Исакије, Флор, Илија Антиохијски, Дометије и Теодот. У прозору на северном зиду налазе се св. Антипа и расцветали крст с криптограмом $\tilde{\text{T}}\tilde{\text{C}} \tilde{\text{X}}\tilde{\text{C}} \tilde{\text{Y}} \tilde{\text{O}}\tilde{\text{Y}}$.

У најнижем појасу приказана је Служба свете литургије: на источном зиду Агнец (на часној трпези мали Христос у патени, путир и около два анђела-ђакона с рипидама); на јужном зиду је св. Спиридон с развијеним свитком, на којем је Заамвона молитва, а на северном св. Константин Кавасила са свитком, чији текст почиње речима „Благословите и славите”, св. Климент Охридски с текстом возгласа после помињања из диптиха, св. Ипатије пред Агнецом, с нечитким текстом на развијеном свитку, и св. Поликарп са савијеним свитком.

Ђаконикон (ѱараклис св. Николе)

У калоти куполе насликано је попрсје јеванђелисте Луке, а под њим у тамбуру свети архијереји Аверкије, Партеније, Антим, Јосиф и још један оштећеног имена.

Две више зоне на зидовима садрже циклус св.

Николе, горња: Рођење св. Николе (северни зид), Полазак у школу (источни), Св. Никола постаје ђакон и Рукополагање за презвитера (јужни), Рукополагање за епископа (западни), Јављање тројици невиних осуђених (северни), а доња: Св. Никола сече дрво у Плакоми (источни зид), Јављање у сну епарху и Јављање у сну цару (јужни), Спасвање тројице праведних од мача (западни) и Чудо на мору (северни зид).

У нижој зони су насликана попрсја светитеља у медаљонима: Галактион и Епистим(!) (на источном), Власије, Агатангел, крст с Христовим именом и Кесарије (на јужном), Филогеније и Теодот (на западном), Тимотеј, непознати, Домнин и још један непознати мученик (на северном зиду).

У најнижем појасу су свети монаси, на источном зиду: Герасим и Харитон; на јужном: Атанасије Атонски, Нил, Акакије и Јован Каливит; на западном: Пимен и Иларије; на северном: Павле Препросити и Алексије Божји човек.

У лунети над улазом насликан је расцветали крст с криптограмом $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{Y}} \overline{\text{OY}}$, а исти такав се налазио и на унутрашњој страни западног довратника.

Наос

Купола. Медаљон с Христом Пантократором у калоти придржава осам анђела у лету. Ниже је Небеска литургија. Између прозора тамбура је било осам пророка с развијеним свицима, међу њима и Јеремија (с текстом Јерем. 3, 17 на свитку), Илија, Јелисеј (држи свитак с текстом Друге књиге о царевима 2, 4), Софонија(?) са свитком Софон. 3, 18(?), Јоил са свитком (Јоил 2, 12), док су од осталих сачувани мали делови. На пандантифима су исто тако много пострададе представе јеванђелиста и персонафикација Премудрости иза њих, а могу се распознавати само Марко на северозападном и Јован на североисточном пандантифу. Између њих се називају остаци нерукотворених Христових слика, на источној Мандилион и на западној Керамион.

На сводовима кракова крста и на забатима испод њих били су Велики празници, а сачувани су у јужном Рођење, Срећење и Крштење; у западном Лазаарево васкрсење, у северном Улазак у Јерусалим и у источном Силазак у ад и Духови.

У највишем појасу зидова настављао се из олтар (в. олтарски простор) циклус сцена везаних за литургијска читања, почев од јужног зида олтар: после оштећене фреске следили су Исцељење рабљеног (испод њега је пророк Самуил), Христос и Самарјанка (испод је пророк Давид с текстом пс. 45, 11), Христос и Закхеј, Исцељење човека од водене болести, Христос у синагоги, Преполовљење празника (испод је праведни Ноје), Истеривање

трговаца (испод су праведни Јов и Јосиф Прекрасни), „Ако не будете као ово дете”, Исцељење крвоточиве жене, Парабола о мудрим и лудим девицама (испод је пророк Соломон са свитком, на којем је текст Прича 31, 29), Христос код Марте и Марије (под следећом уништеном фреском је пророк Захарија), а затим се сцене настављају на северном зиду олтар (в. олтарски простор). На овој висини се налазе још и пророци на луковима, који у источном делу наоса повезују ступце с околним зидовима: Мојсије, Мелхиседек, Арон и још четворица без сачуваних имена.

Циклус Христових посмртних јављања, везан за читања васкрсних јеванђеља, наставља се (в. олтарски простор) на јужном зиду наоса, представама Мирносице јављају апостолима вест о Христовом васкрсењу, Апостоли налазе празан Христов гроб, Пут у Емаус, Вечера у Емаусу (у лунети трифоре су св. Симеон Столпник и Симеон из Мандре), Лука и Клеопа јављају апостолима о сусрету с Христом; на западном зиду су једно Христово јављање апостолима и Христово јављање иза затворених врата; на северном зиду Апостоли полазе у риболов (у лунети трифоре су свети столпници Алимпије и Данило), Христово јављање на Тиверијадском мору и Христос једе мед и рибу, да би се циклус завршио у олтару (в. олтарски простор).

У зони испод налазе се представе Страсних јеванђеља и надовезују се на оне у олтару (в. олтарски простор), јужно од иконостаса: Христос подучава апостоле после прања ногу; на јужном зиду: Христово молитва на гори, Јуда прима сребрњаке, Издајство Јудино, Суђење пред Кајафом, Суђење пред Аном; на западном зиду: Суђење пред Пилатом, Прво и друго Петрово одрицање, Треће Петрово одрицање, Петрово кајање, Суђење пред Иродом и Пилат предаје Христа Јеврејима; северни зид: Ругање Христу, Пут на Голготу, Пењање на крст, Распеће, Јосиф тражи Христово тело од Пилата, а циклус се завршава у олтару (в. олтарски простор).

Ниже је појас с циклусом св. Георгија, јужно од иконостаса: Св. Георгије пред Диоклецијаном и Мучење копљем; на јужном зиду: Мучење на точку, Светитеља бодри анђео, Св. Георгије поново пред царем, Убијање хришћана (у прозору су фигуре св. Евтропија и Леонтија), Мучење у крчани, Испijaње отрова, Мучење клинцима, Мучење волујским жилама; западни зид (после фигуре св. Филимона): Св. Георгије и маг, Васкрсавање умрлог, Мучење каменом, Мучење гребенима (и св. Адријан); северни зид: Св. Георгије лечи два вола Гликерију, Обарање идола, Повратак св. Георгија с принцем у Ласију са савладаном аждајом (у прозору су св. Евпсихије и Александра), Диоклецијан осуђује на

смрт св. Георгија и Александру, Усековање св. Георгија, Сахрана св. Георгија и Смрт других хришћана.

Појас стојећих фигура. На источном зиду, јужно од иконостаса, насликан је Сабор арханђела. На јужном зиду су приказани мученици Јевстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије, Орест и ратници Прокопије, Никита, Андроник и Сава Стратилат (у попрсју) (на унутрашњим странама улаза су два расцветала крста са словима $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{Y}} \overline{\text{OY}}$), Димитрије Апокавхос и Нестор. На западном зиду се налазе св. Јаков Персијанац, јеванђелиста Марко, апостол Петар, и у пролазу према припрати св. Теодор Тирон(?), затим апостол Павле, јеванђелиста Лука, Јермоген и Мина Каликеладос. На северном зиду су насликани ратници Артемије(?), Александар, Христофор, Меркурије, Мина, Јевстатије Плакида, а даље мученици Анемподист, Елпидифор, Автоније, Пигасије, Акиндин и, најзад, Сава („Сава преосвећени архиепископ”).

Лезене на источном зиду око иконостаса. Испод Благовести су попрсја пророка Данила са свитком (по Дан. 2, 34), крај њега је стена с ликом Христа Емануила, и старозаветног патријарха Јакова са свитком (по 4 Мојс. 24, 17) и звездом с ликом Емануила. У приземној зони су приказани Богородица Кехаритомена с Христом на северној и Христос Милостиви с отвореним јеванђељем (Матеј 11, 28) на јужној лезени.

Иконостас. У зазиданим интерколумнијама су насликане две фреско-иконе: св. Георгија Тропеефороса (натпис је касније измењен у Дијасоритис) и Богородице с Христом (касније дописано па избрисано „Љубљење Господње”, а преко овога „Мати Божја свима Пелагонитиса”).

Јужни стубац. У највишој зони се налазе попрсја мученика св. Теодула и Теодота (јужна страна), Агатописа и Евтропије (западна), непознатог мученика и Созона (северна), Севастијана и Венијамина (источна). Испод њих су фигуре мученика св. Зиновија и Ермила (јужна страна), Флора и Лавра (западна), Вонифатија и Јустина Филозофа (северна), Генадија и Родиона (источна). Ниже је још један појас с мученицима: св. Полихронија и Геронтије (јужна страна), Сергије и Вакх (западна), Порфирије (северна) и Онисифор (источна). У појасу стојећих фигура на јужној страни је непознати мученик, на западној св. Георгије под украшеним луком, на северној св. Никола и на источној непознати мученик.

Северни стубац. У највишој зони су попрсја мученика св. Романа и Платона (јужна страна), Агатописа и Лукијана (западна), Мелитона и Антонина (северна), Николе Новог и Гордија (источна). Испод

њих су фигуре мученика св. Зиновија и Парамона (јужна страна), Карпа и Папила (западна), Трофима и Саватија (северна), Антима и Партенија (источна). Ниже је још један појас с фигурама мученика: Трифуна и Мамаса (јужна страна), Николе Новог и Евдокима (западна), Кесарија и Дарија (северна), Максимијана и Прокла (источна). У појасу стојећих фигура приказани су св. Јован Претеча на јужној, јеванђелиста Матеј на западној, св. Полиевкт на северној и св. Јакинт на источној страни.

Припрати

Југозападна купола има у калоти попрсје јеванђелисте Матеја с отвореном књигом (Матеј 1, 1), а у тамбуру представе старозаветних царева Соломона, Ровоама и двојице без сачуваних имена, док је фигура петога веома општећена.

Северозападна купола је с попрсјем јеванђелисте Марка у калоти, а и он има отворено јеванђеље (по Марко 1, 1); у тамбуру су петорица старозаветних патријараха, од којих су сачувана имена само крај Аврама и Рувима, док су на пандантифима насликани херувими.

На сводовима и вишим деловима зидова приказан је Менолог са сценама и ликовима везаних за непокретне празнике (њихов детаљан распоред доносе В. Р. Петковић, *Календар у сйаром живојису српском. Фреске Св. Ђорђа у Сйаром Нађоричину*, Старица III/1, 1923, 3–18; Мијовић, *Менолођ*, 259–284 и Годић, *Нађоричино*, 79–85).

У бифори на западном зиду су четири медаљона с попрсјима св. Козме, Антонија и још двојице непознатих. На западном зиду је и Успење Богородице.

Стојеће фигуре се налазе у приземној зони. На јужном зиду: свети Козма, Дамјан, Пантелејмон, Антоније, Сава, Јефтимије, Арсеније, Павле Тивејски и непознати монах. На западном зиду: преподобни отац Прохор Пчињски, преподобни отац Јоаким Сарандапорски, натпис о живописању цркве, Јефрем Сирин, Стефан Нови, Теодор Студит, у лунети над улазом исписана је година 6826 (1317/18), на јужном надвратнику насликан је расцветали крст са скраћеницама $\overline{\text{F}} \overline{\text{X}} \overline{\text{P}} \overline{\text{E}} \overline{\text{H}}$, а на северном исто такав крст с словима $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{Y}} \overline{\text{OY}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}}$ ($\overline{\text{E}}$), даље – анђео у монашкој одећи, окренут св. Пахомију, Јосиф Мелод, Козма Мелод с исписаном стихиром „Часнију од херувима” на свитку и Јован Дамаскин. На северном зиду су св. цар Константин и царица Јелена с крстом, Симонида („Симонида превисока краљица Комнина”), краљ Милутин („Стефан Урош у Христу Богу благоверни краљ свих српских земаља и поморских”), с моделом цркве у рукама, св. Георгије који пружа мач краљу и још три светитеља. На источном зиду се налазе:

св. Евграф, Богородица Параклиса с развијеним свитком, Стефан Првомученик, Георгије Горг, Христос Спас с отвореним јеванђељем (Јован 8, 12; 12, 46–48) и св. Венијамин.

На капителима стубова је исписано име краља Милутина у грецизираном облику, а исто тако и на северном стубу и изнад отвора зазиданог степе-ништа на западном зиду.

Фасада

У лунети над западним улазом налази се веома оштећено попрсеје св. Георгија Тропеофороса.

Фреске у Нагоричину су добро познате науци, јер су у више наврата пописане и објављене: Окуњев, *Сѣаро Нагоричино*, 87–120; П. Ј. Поповић – В. Р. Петковић, *Сѣаро Нагоричино – Псача – Каленић*, 1–49, т. IX–XXXIII; В. Р. Петковић, *Календар у сѣаром живопису српском*, 3–18; Petković, *La peinture serbe*, I, pl. 40–43/b; II, 23–29, pl. XLVII–LVII; Петковић, *Преглед*, 204–208; Миљковић-Пепек, *Делојо*, 58–62, сх. IX–XII, т. CXVI–CLXXVIII; Millet – Frolov, *La peinture*, III, pl. 71–119; Hamann-Mac Lean – Hallensleben, *Die Monumentalmalerei*, 34–36, Plan 31–33, Abb. 273–316; Мијовић, *Менолоџ*, 259–284, сл. 19–114; Тодић, *Нагоричино*, 71–87, т. I–XVII, сл. 7–103.

Почетак њиховог проучавања везан је за последње деценије XIX века, најпре једнострано, навођењем натписа с годином живописања и поменом фресака историјске садржине. Такви су били радови П. Срећковић, *Нагорич*, Браство III (1889), 228–235; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Нагоричке цркве*, п. о. из Гласника православне цркве, Београд 1901, 10–12; Исти, *Јужна Сѣара Србија, I. Кумановска област*, Београд 1909, 427–435; Н. П. Кондаков, *Македонија – археологическое путешествие*, Санкт-Петербург 1909, 196–199, ил. 135–137. Тек је Г. Мије пажљивије проучио фреске у Нагоричину, нарочито њихову иконографију (Millet, *Recherches*, s. v. у регистру *Naogrīča*). Он је открио и потпис једног од сликара, Евтихија (G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 12, fig. 2; Исти, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, fig. 10; Исти, у: *Comptes rendus des Séances de l'Academie des Inscriptions et Belles-lettres*, avril – juillet, Paris 1934, 223). А натпис о живописању цркве објавили су Љ. Стојановић у *ССЗН*, I, 21; Ђ. Ивановџ, *Български старини из Македонија*, Со-фия 1931, 132 (заједно с годином у лунети западног улаза) и касније многи други.

Нову страницу у испитивању фресака у Нагоричину исписали су Н. Љ. Окуњев и В. Р. Петковић, који су их пописали, описали и многе објавили, док је Петковић открио и потпис сликара Михаила (П. Ј. Поповић – В. Р. Петковић, *Сѣаро*

Нагоричино – Псача – Каленић, 23, т. XXX/2). На тај начин је отворена могућност њиховог стручног проучавања, у првом реду иконографије: Ј. Мисливец је нагоричинске циклусе св. Николе и св. Георгија укључио у шира изучавања ових тема у византијској уметности (J. Myslivec, *Svatý Jiří ve východokřtánském umění*, BS V, 1933–1934, 304–369; Исти, *Dvě studie z dějin bizantiského umění*, Praha 1948, 55–93); Љ. Вратислав-Митровић и Н. Љ. Окуњев писали су о Успењу (Wratislav-Mitrović et Okunev, *La Dormition*, 153 и passim); Н. Бјеляјев о Богородици с иконостаса (Н. Беляев, *Образ Божьей Матери Пелагонитисы*, BS II, 1930, 387–392), уверен да је епитет Пелагонитиса поред ње првобитан, што је дуго времена било уважавано (П. Миљковић-Пепек, *Умилителније мойици во византијската уметност на Балканот и проблемот на Богородица Пелагонитиса*, Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, II, 1958, 1–27; L. Hadermann-Misguich, *Pelagionitissa et Kardiotissa: variantes extrêmes du type Vierge de Tendresse*, Byzantion LIII/1, 1983, 9–16); С. Радојчић је проучио сцену Ругања (С. Радојчић, *Ругање Христџу на фресци у Сѣаром Нагоричину*, Народна старина XIV, 1939, 3–19 = Радојчић, *Узори и дела*, 155–179), укључио је портрете краља Милутина и краљице Симониде у своју књигу о српским владарским портретима (Радојчић, *Портрети*, 37–38) и осврнуо се на уметничке одлике осталих фресака (С. Радојчић, *Фреске у Милутиновим задужбинама*, Уметнички преглед II/7, 1939, 205–206).

Откривање потписа сликара Михаила и Евтихија педесетих година у Богородици Перивлепти у Охриду и Богородици Љевишкој у Призрену, уз већ познате њихове потписе у Нагоричину и Св. Никити, подстакло је више научника да истраже њихова дела, њихов међусобни однос, порекло и друге проблеме у вези с овим сликарима (уп. Тодић, *Нагоричино*, 32–33; в. овде Богородица Љевишка, Св. Прохор Пчињски). Произашла из оваквих занимања, најдрагоценија је књига Миљковић-Пепек, *Делојо*, у којој је аутор главну пажњу усмерио на три целине с потписима Михаила и Евтихија: охридску Перивлепту, Св. Никиту и Нагоричино, али и њима сродна дела; истакао је иконографска и стилска обележја фресака и покушао да појединачно разлучи њихова дела; у Нагоричину је пописао скоро све фреске, нешто више рекао о декорацији куполе, иконографији Великих празника и неких светитеља и пажљиво обрадио најважније делове слика. Не мање значајна за истраживање фресака Нагоричина је и књига Hallensleben, *Die Malerschule*, настала из сличних побуда као и она П. Миљковић-Пепека – да се сликарство Михаила и Евтихија и њихових сарадника сагледа и проучи као

целина, али на другачији начин, па не ретко и с различитим закључцима: аутор је још једном објавио све историјске натписе у Нагоричину (стр. 31–34), испитао програм фресака (57–60), осврнуо се на иконографски занимљивије представе (68–98) и њихову ликовну обраду (110–121).

Други круг тема који је преокупирао научнике у последње време били су историјски портрети. Тако је В. Ј. Ђурић у једном прегледном чланку посвећеном улози српског двора и цркве у уметности раног XIV века у Србији показао како се мешање српских, локалних и култова негованих у Охридској архиепископији одразило на фрескама у Нагоричину (Djurić, *L'art des Paléologues et l'Etat serbe*, 179–191), о чему је касније више писао Грозданов, *Портрети*, 78, 161–162. После Радојчића, ктиторску композицију је најпреданије изучавао Ђурић: сабравши податке које нуди натпис на надвратнику западног улаза и слика у којој краљ Милутин држи модел цркве, док му св. Георгије пружа мач, он је повезао чин подизања цркве с победом коју је српска војска извојевала тих година над Турцима у Малој Азији (Ђурић, *Три дођађаја*, 68–76), што је у науци прихваћено као задовољавајуће тумачење: Милошевић, *Срби свештеници*, 199–200 (= *Дело Десанке Милошевић Скочајић*, Београд s. d., 169); Velmans, *Le portrait*, 112–113; Кисас, *Солун*, 29–42. Ђурић се недавно (Саопштења XXVI, 1994, 194–197) поново вратио ктиторској композицији и укратко саопштио своја нова истраживања ове слике и натписа поред Симониде и Милутина.

Од новијих иконографских радова о нагоричинским фрескама ваља поменути: С. Радојчић, *Пилајов суд у византијском сликарству раног XIV века*, ЗРВИ XIII, 1971, 293–310; Исти, *Die Reden des Johannes Damaskenos*, 305–310 (= Радојчић, *Узори и дела*, 181–193, 211–236); А. Grabar, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles*, СА XII (1962), 351–354; J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, 46, 64, 112, 127, 132, 177, 178, 205; Patterson-Ševčenko, *St. Nicholas*, 42, 66–122; T. Mark-Weiner, *Narrative Cycles of the Life of St. George in Byzantine Art*, New York University 1977, 47–48, 123–124, 154–155, 163, 174, 183–185, 207–208, 216; Мијовић, *Менолоџ*, 7–11, 35–39, 71, 119–120, 259–284; Lj. D. Popovich, *Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected from the Period of King Milutin (1282–1321)*, Cyrillomethodianum VIII–IX (1984–1985),

283–317; Babić, *Les chapelles*, 136–137; Hamann-Mac Lean, *Grundlegung*, passim; Babić, *Les croix*, 7, 8, 10, 11. Иконостас у Нагоричину и фреске око њега привукли су пажњу још првих посетилаца цркве, а поред Бјељајева, Миљковић-Пепека и Л. Хадерман-Мизгуиш, о њему су још писали А. Grabar, *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, ЗРВИ 7 (1961), 17–22; И. М. Ђорђевић, *Две молишве краља Стефана Дечанског пре бишке на Велбужду и њихов одјек у уметности*, Зборник ЛУ 15 (1974), 136–140; Бабић, *Животисани украс*, 27–31; *Иконе*, Београд 1983, 140 (Г. Бабић).

Уметничка остварења Михаила и Евтихија у Нагоричину најпреданије су испитивали Радојчић, *Сликарство*, 102–105 (као најпотпунији израз дворског репрезентативног академизма у српском сликарству доба краља Милутина); Миљковић-Пепек, *Делото*, 120–200 (помно их је анализирао морфолошким и атрибутивним методом); Chatzidakis, *Classicisme*, 156–157; Ђурић, *Византијске фреске*, 51 (оценио их је као врхунац у развојној линији ових сликара); Djurić, *La peinture byzantine vers 1300*, 74–75 (укључио их у класицистичку фазу византијског сликарства раног XIV века); Стојаковић, *Архитектонски простор*, 130–132 и passim (испитивала је начин представљања архитектуре на фрескама); М. Σωτηρίου, *Η Μακεδονική Σχολή και η λεγομένη Σχολή Μιλουτίνας*, ΔΧΑΕ 4/5, 1969, 1–25 (упоредила их је са другим истовременим фрескама, пре свега оним солунског порекла); В. Мако, *Поједини ѱостйуици у комйоновану сцена Причешића айосййола сликарске радионице Михаила и Евййихија*, Зограф 23 (1993–1994), 18–27.

Недавно је и у новој монографији цркве значајна пажња посвећена фрескама, Тодић, *Нагоричино*: натписима који се односе на ктитора и сликаре (стр. 25–27) и историографији (29–34), а фреске су још једанпут пописане (71–87), проучени су програм олтара (89–94), тема Оваплоћења (94–100), иконографија Великих празника и других циклуса (100–116), портрети (117–126) и ликовна остварења сликара у Нагоричину (127–138).

У међувремену, нагоричинске фреске су ушле у све важније прегледе старе српске и византијске уметности, о њима су написани и неки мањи радови, популарног али и научног карактера, и укључене су у многобројне радове о средњовековном сликарству. Потпуну библиографију о њима в. Ђурић, *Византијске фреске*, 203–204 и Тодић, *Нагоричино*, 29–34 и passim.